

Darwinisten som fann den heliga gralen

mångsysslaren Gustaf Eisens bidrag till antikforskningen

Hösten 1916 publicerar *American Journal of Archaeology* en artikel med den fantasi-eggande titeln 'Preliminary Report on the Great Chalice of Antioch Containing the Earliest Portraits of Christ and the Apostles'. Bakom artikeln står den svensk-amerikanske zoologen Gustaf Eisen, som nu alltså påstår sig ha identifierat de tidigaste kända porträtten av Kristus och apostlarna. Men låt oss inte gå händelserna i förväg.

FRÅN DAGGMASKAR TILL RUSSIN

Gustaf August Eisen föddes i Stockholm 1847 och fångades tidigt i livet av naturvetenskapens organiserade värld och alla dess lockelser. Redan som gymnasist tillbringade han större delen av sin lediga tid på Riksmuseet, där han kunde odla sitt intresse för zoologi. Intresset förde honom så småningom vidare till Uppsala universitet, där han studerade zoologi, botanik, kemi, geologi med mera. Strindberg, som han lärt känna redan i folkskolan, gjorde honom sällskap även i Uppsala och de båda skulle komma att behålla kontakten livet ut. Eisen skall också ha varit förebild till huvudpersonen i Strindbergs novell *Ensittaren*. En person som nattetid ses på kyrkogården med en lykta, och det går rykten om honom. Huvudpersonen tar sin examen, disputerar och lämnar Uppsala. I ett brev från utlandet till författaren

avslöjas dock alla hemligheter. De nattliga exkursionerna till kyrkogården var inget konstigare än insamlande av daggmaskar, ämnet för hans vetenskapliga intresse. Precis som i novellen disputerade Eisen och blev 1873 docent i zoologi, och kom att fokusera på just daggmaskar i sina tidiga arbeten. Sitt första arbete *Bidrag till Skandinaviens Oligochaetfauna*, skickade han för övrigt till naturvetenskapens klarast lysande stjärna vid den tiden, Charles Darwin, som svarade: "I shall be very glad to learn something from you, by the aid of one of my sons who knows a little Swedish." Självklart ett erkännande för en ung zoolog. Åtta år senare kom Darwins egen bok om daggmaskarnas betydelse för mullbildning.

Samma år som docentutnämningen kunde Eisen med stipendiepengar resa till USA och Harvard för att fortsätta sin forskning. Olika omständigheter förde honom istället till Kalifornien och två år senare befann han sig i San Joaquin Valley med ansvar för en vingård. Det nyvunna intresset för hortikultur resulterade bland annat i praktverket *The Raisin Industry. A Practical Treatise on the Raisin Grapes. Their History, Culture and Curing*. Boken blev med tiden den självklara handboken i ämnet och bidrog även till utvecklingen av Kaliforniens ekonomi. Utöver vindruvor hann Eisen även med att engagera sig i

fikonodling, Sequoiaträdens bevarande, malariaforskning, mikroskoputveckling, expeditioner till Guatemala och Mexiko samt att bli intendent vid Kaliforniska vetenskapsakademien, innan han i 60-årsåldern slog in på en bana som antikforskare och konsthistoriker.

BIOLOGEN SOM BLEV ARKEOLOG

Möjligen kan Eisens riktningssändring spåras till ett simpelt missförstånd där Kaliforniska vetenskapsakademien blandat ihop *biology* med *archaeology* med följden att Eisen erhöll titeln *Curator of archaeology*. Att större delen av hans bibliotek, naturaliesamlingar, negativ och korrespondens brann upp vid jordbävningen i San Francisco 1906 bidrog säkert till att han började med något nytt.

Av betydelse var förmodligen också hans kontakter med Phoebe Hearst, tidningsmagnaten Randolph Hearsts mor. Hearst hade tidigare sponsrat Eisens expeditioner till Guatemala och med sitt intresse för kulturhistoria, konst och arkeologi finansierade hon 1910 även en resa till Europa, Nordafrika och Mindre Asien. Med sig på resan hade Eisen den dalslandsfödde konstnären Carl Oscar Borg, och under fem års tid reste de kors och tvärs i den Gamla världen för att samla material och dokumentera. Borg mötte kubismen i Paris och blev deprimerad. Eisen lät sig dock inte nedslås

Gustaf Eisen i 80-årsåldern. Foto: Uppsala universitetsbibliotek

av några ismer utan fortsatte att teckna och kopiera. Antika pärlor mest, men även antikt glas och tidigkristen konst från museer och privatsamlingar avbildades. Han var skicklig med penseln. Hade gått i lära hos ritmästare Johan Wilhelm Karl Way vid Uppsala universitet och ska enligt ryktet ha varit den som fått Strindberg att börja måla. När han 1915 återvände till USA var det med ett enormt material, bland annat bestående av 40 000 akvareller.

Kalken med de första kända porträtten av Kristus enligt Eisen. Foto: Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, 1950, www.metmuseum.org

Vid återkomsten passerade Eisen en konst- och antikvitetssaffär i New York där en rikt ornamenterad silverkalk med en oansenlig inre bägare presenterades för honom. Kalken hade hittats vid en utgrävning i Antiokia fem år tidigare och via Paris letat sig till Fahim Kouchakjis antikhandel på Femte avenyn i New York. I ett manuskript författat på svenska angående kalken, skriver Eisen: "Så togs kalken ut ur sitt skåp i källaren och sattes på ett bord. När jag granskade de rengjorda figurerna, förstod jag genast, att ansiktena voro verkliga porträtt, nästan med bestämdhet av Kristus och hans apostlar. Så jag uttalade mig: De äldsta och troligen de enda verkliga porträtt som finnas till."

Ett år senare publiceras alltså artikeln i *American Journal of Archaeology*. Nu har Eisens namn även latiniserats till Gustavus Adolphus. Kanske som ett sätt att distansera sig från naturvetaren Gustaf August. Även om Eisen hade sin slutsats klar redan från början, skrev han under följande år ytterligare två artiklar på temat vilka publicerades i samma tidskrift. 1923 presenterades slutligen resultaten i bokform, *The Great Chalice of Antioch*, ett påkostat verk i två band, där kalken inte bara dateras till det exakta årtalet 57 e.Kr. utan där författaren även hävdar att den enklare inre bägaren är självaste dryckeskärlet som användes vid Jesu sista måltid. Priset på banden när de publicerades 1923 var \$150, vilket kan jämföras med att det gick att köpa en ny T-Ford samma år för \$269. Visserligen den enklare modellen utan självstart. Det är tydligt att publikationen riktade sig till en liten skara förmögna samlare.

Kritiken från det etablerade forskarsamhället angående arbetet kring kalken lät inte vänta på sig och fokus låg i första hand på Eisens dateringsmetoder. Eller som en kritiker uttryckte saken: "*Such a dating is an archaeological monstrosity, which has not been taken seriously by even the most enthusiastic critic, and may be dismissed without further comment.*" Kritiken tog också sikte på den minst sagt påkostade boken, vilken sågs som en ren propagandaskrift i syfte att höja föremålets värde och dess ägare Fahim Kouchakjis anseende.

EN SPEKTAKULÄR DATERINGSMETOD

Eisens kanske mest spektakulära dateringsmetod var den så kallade inandningsteorin. Det var den amerikanske avantgardekonstnären Arthur B. Davies som inspirerat honom, och tillsammans arbetade de fram en teori kring hur inandningen påverkar thorax hållning och hur detta tar sig uttryck i konsten. Teorin är inte helt igenom glasklar, men Eisen använde inandningsteorin som ett bevis för att kalken var från första århundradet e.Kr. Han menade att denna inandning förekom hos figurer i all grekisk konst från klassisk tid, för att sedan gradvis försvinna under hellenistisk och romersk tid. Figurerna på kalken var enligt Eisen de sista under den romerska perioden där denna hållning gick att identifiera. Även renässanskonstnärer som Rafael hade omedvetet lyckats fånga delar av inandningen och det gick till och med att se spår av detta antika ideal i samtiden. Som ett samtida exempel lyfte Eisen fram den svenske gymnastikpedagogen Per Henrik Ling och dennes gymnastiska system. För att precisera dateringen ytterligare användes den minst sagt oortodoxa metoden att läsa rosettdekorationen på kalkens övre del

Gymnastiska övningar i Lings anda vid Gymnastik- och idrottshögskolan. Foto: Gymnastik- och idrottshögskolans bibliotek

som en kalender. 57 rosetter, och därmed kunde Eisen sluta sig till att kalken var skapad 57 år efter Kristi födelse. Han verkar överlag gärna ha fäst sig vid det exakta och precisa i sin forskning.

Även om den vetenskapliga debatten kring kalken med tiden klingade av, så verkar föremålet ifråga ha levt sitt eget liv och fortsatte att skapa uppmärksamhet så snart det dök upp vid någon utställning. Med rubriker som 'End of Quests for the Holy Grail' och 'The Newly Discovered Portrait of Christ' etablerades i dags- och veckopress ganska snart Eisens teorier som sanning. Hans arbete letade sig till och med hela vägen in i populärkulturen och blev förebild till boken *The Silver Chalice* (1952)

och filmen med samma namn från 1954. I den senare kunde en ung Paul Newman ses som silversmeden som skapade kalken. Sedan 1950 är kalken i Metropolitan Museum of Arts ägo och anses numera vara från 500-talet e.Kr.

Eisen hade kalkylerat med att det skulle ta ett år att lägga fram bevis för att hans första antaganden kring kalken var korrekta. Skulle han dessutom få några procent av priset för varje såld bok vore han nöjd. Och som han själv skriver: "Efter ett år skulle jag ju ha en inkomst, kanske köpa en liten fruktgård, odla frukt och vila på mina lagrar." Det tog nio år att färdigställa boken. Någon fruktgård blev det aldrig, Eisen förblev New York trogen resten av sitt liv.

Inte heller vilade han på några lagrar, utan fortsatte plikttroget och med en myras flit att arbeta ända upp i 90-årsåldern.

RENÄSSANSMÄNNISKAN EISEN

Eisen verkar alltså inte ha påverkats av kritiken i någon större utsträckning utan fortsatte sina studier. Från hans penna rann texter i en rasande takt och pennan rörde sig ledigt i såväl mykenskt sällskap som bland senromerskt glas. Allt som oftast spred han sina texter i publikationskanaler med begränsat vetenskapligt värde. Och allt som oftast med egensinniga och märkvärdiga slutsatser. I majnumret av *Magazine Antiques* från 1932 finner man till exempel en artikel där Eisen tar sig an den välkända Portlandvasen och dess proveniens. På typiskt Eisenmanér följer sedan en bevisföring som leder fram till att tillverkningsplats kan preciseras i detalj. De geologiska formationerna av klipporna avbildade på vasens ena sida är unika, och i Neapelbukten, närmare bestämt vid öarna La Gaiola, finner man just dessa formationer enligt Eisen. "*Arriving at this spot, we need look no farther, because these two islands, with their gap in the rocks through which the waves pass, seem identical in every detail, except that of actual proportions, with the rock of the vase. The designer of the scene must have been in this very place, and have copied it with singular fidelity.*" Med en bild ur *National Geographic* illustrerar han sedan likheterna mellan vasens motiv och klippformationerna vid La Gaiola. Med sitt resonemang anser han sig därmed kunna ringa in vasens tillverkningsplats.

Eisen gav även ut en närmare 800 sidor tjock bok om glas: *Glass: its origin, history, chronology, technic and classification to the*

sixteenth century och den lika omfattande boken *Portraits of Washington*, en inventering av alla kända porträtt av George Washington. Vid 85 års ålder lärde han sig kilskrift för att 1940 ge ut boken *Ancient Oriental Cylinder and Seals*, vilket även kom att bli hans sista publicerade arbete. Vid sidan av vad som kan betraktas som forskning skrev han flera manus till skönlitteratur och pjäser. Till och med ett operalibretto fick han ihop. Intresset för den heliga gralen släppte han heller inte och bland hans efterlämnade papper finns ett 800 sidor långt manuskript på temat.

På Carolina Rediviva i Uppsala finns delar av Eisens personarkiv bevarade. Två hyllmeter med brev, artiklar, manuskript med mera. Där finner man bland annat korrespondens med forskare, bibliotek, museer och mer eller mindre kända personer runt om i Europa och USA. Korrespondens där Eisen redogör för sina antikvetenskapliga arbeten. I vetenskapens värld ville han vara med på den stora scenen, så som han en gång varit. Allt som oftast besvaras hans brev bara med ett hövligt tack, sällan mer. Huruvida Nathan Söderblom någonsin svarade på Eisens upplysning om upptäckten av det första kända porträttet av Kristus vet vi inte. Man kan annars tycka att det skulle vara av intresse för en ärkebiskop. Det bör i sammanhanget dock nämnas att kronprins Gustaf Adolf via kammarherre Gustaf Lewenhaupt lät meddela att "det synnerligen intressanta arbetet *Ancient Oriental Cylinder and Seals* mycket glatt H. K. Höghet."

ETT EGET BERG

Hur ska man då sammanfatta Gustavus Eisens bidrag till antikforskningen? I och med sina vidlyftiga och fantasifulla teorier

brände Eisen redan tidigt broarna till den seriösa antikforskningen, och kom aldrig i närheten av vad han åstadkom inom zoologin och botaniken. Han saknade grunderna helt enkelt. Varför han bytte bana förblir något av ett mysterium. Var gick han bort sig? Hans energi och upptäckarglädje tillhörde 1800-talet, framstegens tidsålder, och han var under hela sin karriär färgad av en ungdomlig optimism. Den ohejdade optimismen kunde dock

stundtals slå över i naivitet. Visserligen har forskare i alla tider vågat tänka utanför rammarna, det är ju på sätt och vis deras jobb. Darwin undersökte till exempel daggmaskars eventuella hörsel genom att låta sin son spela bastuba så ljudligt som möjligt. Empiri i dess enklaste form. Ett av problemen med Eisens antikforskning är att han ofta verkar ha börjat i fel ända. Att slutsatsen var klar redan från början.

Eisen avled vid 93 års ålder 1940 och bronsurnan med hans aska begravdes på sluttningen till Mount Eisen i Sequoia National Park. Just det, han fick även ett berg uppkallat efter sig. Hans antikforskargärning må vara bortglömd, men berget står kvar!

Portlandvasen och klippformationerna som Eisen ansåg vara öarna La Gaiola. Foto: British Museum (CC BY-NC-SA 4.0)

LÄSTIPS

F. Sjöberg, *Russinkungen*, Nora, 2009

T. Lindblad, 'Gustavus Eisen - svensk darwinist i San Francisco', *Biblis* 4, 2001, 40–55

Lars Kullman arbetar vid Göteborgs universitetsbibliotek. Med medel från Bernströms donationsfond gavs han under hösten 2015 möjlighet att tillbringa några dagar vid Carolina Rediviva i Uppsala för att studera Gustaf Eisens personarkiv, samt tid för att skriva denna artikel.